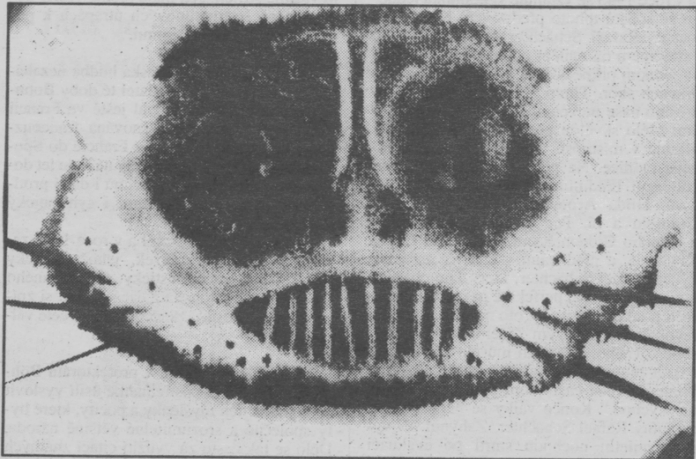

SKRYTÁ KRÁSA

NEPROFESIONÁLNÍHO UMĚNÍ

Eva Syřištová

V této stati se chci zaměřit na cenné tvůrčí potenciality ukryté nejen ve výtvarných nebo literárních projevech mnoha schizofrenních jedinců, ale i v jejich celkovém chápání života a světa. Je totiž nesporné, že schizofrenní psychóza, která dosud zůstává gordickým uzlem světové psychiatrie, nemusí být jen vážným deficitem nebo deformací schopnosti, ale naopak může být v procesu rozvíjení tzv. „obraných nebo autosanačních aktivit“ také **pozoruhodnou možností k objevování a tvoření nového**. Je třeba zaměřit se nikoli na destruktivní, ale především na pozitivní, mnohdy i **tvůrčí komponenty této psychózy**, abychom pochopili do hloubky její podstatu a mohli její specifický autosanační potenciál rozvinout a využít. Přitom nechci bagatelizovat vážnost schizofrenního onemocnění ani utrpení, jež mnohdy přináší jak svému nositeli, tak nejbližšímu okolí. Avšak také současná psychiatrie, která se většinou opírá o sporná kritéria konvenčních norem (ve vztahu ke statistickému průměru), má tendenci označovat jako patologické takřka všechno, co se těmto normám nějak vymyká, a snaží se mechanicky eliminovat, ať už farmakologickou nebo psychoterapeutickou cestou, všechny projevy tzv. schizofrenií jako nesrozumitelné a zvrácené. Daleko nosnější se jeví přístup opačný, který osvětluje, že tyto jedinci mají o určitou významnou dimenzi navíc, že jsou někdy dokonce psychicky senzitivnější a bohatší než tzv. normální jedinci a že to, co je z hlediska konvenčních kritérií tzv. normality často pokládáno za defekt, může být v některých případech **neobyčejnou možností**, kterou je třeba nikoli zlikvidovat, ale objevit a ocenit v jejich zvláštěnostech.

Člověk může většinou bez vážnějšího poškození přežít stresovou nebo ohrožující situaci, má-li možnost ji ztvárnit, stvořit a sdělit druhým. Schizofrenici, jak známo, tvoří nejvíce ze všech duševně nemocných; tento fakt není zanedbatelný. Je možné zjistit - jak ostatně konstatují i někteří jiní současní odborníci - styčné body mezi uměleckou tvorbou a tvořením těchto duševně nemocných. V mnoha případech dochází k transparenční obou oblastí. Nejmarkantnější je to v tzv. přípravné fázi psychózy, ve fázi krajně vystupňovaného ladění, napjatého očekávání, úzasy nebo děsu z náhle nepohopitelného obrazu světa. Jsou to okamžiky zlomu, v nichž jedinec cítí, že se všechny jeho dosavadní jistoty zhroutily, **kdy radikálně vypadá z běžných pravidel** hry, kdy se svět lidí i věci najednou stává zcela nesrozumitelným a přízračným. V této souvislosti lze hovořit o specifických formách schizofrenní depersonalizace, derealizace nebo v širším slova smyslu alienace: obrysy vlastního já i vnější reality se hroubí - jsou propustné. Jedinec osciluje mezi úplnou autistickou izolací a bezbranným vydáním na pospas vnějším podnětům. Integrovaní osa vědomé psychické aktivity se ztrácí, mizí hranice mezi subjektem a objektem. Subjektivní představa (blud) se stává realitou a realita subjektivní představou (halucinacím obrazem).

Nemocný ve fázi psychotického zlomu, vykořeněn z naučených konvenčních pravidel a norem, hledá mnohdy se sebezáchovnou nutkavostí **nový opěrný bod**, tvar, jehož by se zachytil, hledá nebo tvoří **nové formy a způsob pochopení či vyjádření sebe a světa**.

A právě v této fázi, v níž nemocní spontánně hledají nové vyjádření pro nově spatřenou skutečnost a také nejvíce tvoří s obrovskou sebezáchovnou silou, nacházejí mnoho společného s genezí umělecké tvorby, s fázi inspirace (vytržení, úzasy) u umělců, která je rovněž stavem změněného vědomí, zvýšené senzitivity a napětí a potřeby nekonvenčního uchopení nově objevené reality. V obou případech se ocitáme v teritoriu, v němž náhle neplatí žádná běžná pravidla, ve zdánlivě fiktivní realitě. Jsme na půdě neobvyklého, neznámého a nepohopitelného, vidíme před sebou jedince zajeaté nepravděpodobným, nemožným nebo fantastickým. A tento odklon od běžné a samozřejmě vnímané reality je typický nejen pro schizofrenní prožívání světa a života, ale je zároveň významným předpokladem uměleckého tvoření a objevování obecně. Tvořivá aktivita i u vážně duševně nemocných tak může mít kromě hodnoty subjektivní (ve vztahu k terapeutické záchráně nemocného) také hodnotu sociální a kulturně historickou (vzpomeňme na vrcholná díla van Gogha, Hölderlina, Nerval, Celana a mnoha jiných umělců).

Íkdyž se nemohu ztotožnit s poněkud nadšeným názorem Jeana Dubuffeta, že každé skutečné umění předpokládá stavy podobné deliriu nebo psychóze, souhlasím s ním v tom, že **neexistuje žádné tzv. psychotické umění**. Schizofrenní tvořivá produkce, nepodléhající autocenzuře ani estetickým tradičním normám a spontánně odrážející denní sny, je často „invazí“, jakousi **hypertrofií transcendence všech uzavřených forem**, tváří a výroků, všeho zdánlivě hotového. Tihnutí k nepravděpodobnému, k fascinující „říši divů“, jež nemá garanta ve světě běžného konsensu, představuje možnosti, které u mnoha schizofrenií a schizoidních jedinců zůstávají psychologicky, sociálně i umělecky nevyužity.

Podobně jako pozoruhodný umělec Míro popisuje své tvůrčí zkušenosti také jeden z mých nadaných pacientů: „Právě ty nepatrné, zdánlivě všední a přitom neviditelné předměty mě uvádějí v úžas. Vidím skutečnost zvnitřku. Vidím vlastně jen záření tvaru v prostoru a moje barvy jsou jako zážehy světla.“ Míro říká takřka identicky: „Moje barvy se rozplývaly a byly ohňostrojem... Věřím, ... že po chvalozpěvech na život a optimismus, po odvaze... fauvistů, kubistů, futuristů atd. bude mít svobodné umění a veškerý zájem se obrátí k tvůrčové niterné duchovní vibraci, k jeho vnitřní zářivé svobodě. Potřebuji samotu, abych mohl malovat. Moje malba vyžaduje dlouhý čas. Musím být ve stavu uchvácení, abych mohl malovat. Tatáž tendence mě vede hledat zvuk, ukrytý v tichu, pohyb v nehybnosti, život v neživoucím, nekonečno v konečném, tvaru v prázdnu a sebe ve vesmírné anonymitě.“ Je známo, že v barcelonském konzervativním prostředí byl Míro pokládán za šílenec. Jako důkaz styčných bodů se schizofrenními nebo schizoidními expresemi lze uvést alespoň názvy uměleckých děl: Vlas pronásledovaný dvěma planetami, Kapka vody na růžovém sněhu, Letící vázka se sluncem v pozadí, Propálené plátno, Křídlo skrývající obklopené zlatomodrou aureolou, které dolétá k srdci vlčího máku aj.

V současném umění se ostatně mění pojetí tvůrce a jeho díla ve vztahu k příjemci, a to v podstatě nikoliv podle apriorních estetických

norem, ale podle lidského prožitku, často poznamenaného ztrátou autentické seberealizace v té či oné kulturně historické epoše. Stále více se požaduje volný dialog mezi spontánním tvůrcem a spontánním příjemcem bez filtru předem nadiktovaných estetických návodů (viz např. názory Yrjö Söpenmaa, profesora srovnávací literatury v Helsinkách). Fakticky neexistují rozhodující měřítka, která by odlišila výtvořky schizofrenií od tvorby renomovaných umělců. Chaotický prostor, nedbání běžných proporcí a perspektivy, ztráta kompozice, kombinace heterogenních materiálů, geometricko-lineární a technicko-konstruktivní vyjádření reality, kombinování obrazu člověka nebo části jeho těla s neživými objekty, spojování zdánlivě disparátního, symbolická a expresionistická orientace směřující k vydestilování všech tvarů a obsahů až na samu „dřeň“ jevu a dějů (Pollock uvádí do pohybu „proudý lávy“, Kandinský opouští „kūži přírody“, aby zachytil její „kosmické zákony“, podobně Klee hledá tvary „ještě nenarozené“ apod.) - všechny tyto projevy nacházíme také v tvorbě nadaných schizofrenií.

Na druhé straně však nelze souhlasit s nadšeným Dubuffetovým názorem, že všichni psychotici jsou potenciální umělci, jejichž nadání je omezeno kulturními vlivy. I když schizofrenici tvoří nejvíce ze všech duševně nemocných, je zřejmé, že psychóza sama nikoho umělcem neudělá, může však rozvinout dosud latentní umělecké vlohy nemocného. Nezbytná je přitom přítomnost někoho, kdo je mnohdy vysoce originální a autentické sdělení schopně přijmout jako prostředek smysluplné lidské komunikace, jako tvůrčí proces. Je bezpodmínečně nutné umět druhého přijmout, neodmítnout ho s jeho zvláštnostmi i vybočením z obvyklých vědomých struktur, protože jinak ho odsuzujeme bez pomoci ke ztrátě identity nebo až k neexistenci. U schizofrenií, tak často málo aktivních a vitálních, je potřeba chránit, jemně podněcovat a „živit“ každý tvůrčí projev jako přemostění k životu.

Umělecké projevy nemocných mohou také citlivě registrovat vývoj stavu nemocného, změny v hodnocení a prožívání sebe sama i svého prostředí. (Jeden z našich známých malířů pracoval asi čtvrt roku před propuknutím psychózy na obrovském portrétu černé kočky, do něhož vsadil své vlastní oči s neobyčejně výmluvným výrazem. Obraz označil názvem Strach.) Psychologicky i psychoterapeuticky jsou pro nás velmi cenné portréty nebo autotypy některých nemocných. Sledovali jsme například v průběhu nemoci autotypy mladého nadaného schizofrenika V. N.: při vzplanutí psychózy nakreslil obličej jakoby rozbitý výbuchem traskaviny, později jako zkroucenou do pitomého úsměvu klauna, jindy hlavu sobě zcela nepodobného starce, posléze tvář rozpolcenou ostrou čarou na dvě různorodé, vzájemně neslučitelné poloviny.

S ohledem na časté paralely s uměleckou tvorbou musíme brát možnost vymezení specifických rysů schizofrenní kresby s rezervou. Vedle prací vyjadřujících pocit ohrožení a osamocení, úzkostného neklidu, který vyúsťuje do výtvarného agramatismu a dezintegrace, spatříme obrazy zastaveného času, dějů „zmrzačených“ do chladné strnulosti, anorganické neslučitelnosti s címkou živým. Jsou to mnohdy krásné, zvláště nehybné krajiny s fantastickými tvary, které připomínají stylizované mineriálie, koberecové vzory aj. Jindy vidíme prostor nabitý až po okraj stereotypně se opakujícími ornamenty, zmrzačené figury, surrealistická monstra s různými disproporcemi, rozpadlou fyziognomií člověka a zvířat, symbolické exprese „expozitivních situací“, bludišť bez východiska, „strnulých“ tanců v kruhu, výjevy zániku světa. Všechna tato vyjádření nebo aspoň většina z nich jsou však spíše pomocníkem v odhadu situace nemocného než chorobou v tradičním psychiatrickém smyslu slova. Rovněž formální originalita, neperspektivní pojetí prostoru řazením objektů vedle sebe a nad sebe, prolínání různých pozic figury z různých pohledů nejsou typické jen pro schizofrenní vyjadřování. Stačí si vzpomenout na některé známé kubistické, expresionistické nebo surrealistické umělecké výtvořky.

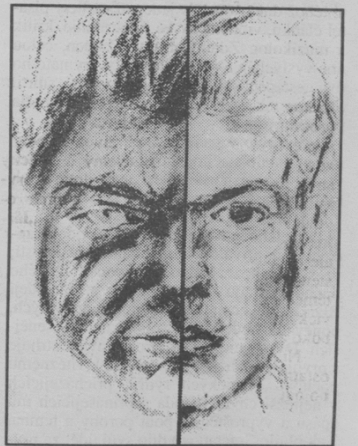
Uvedené příklady dovolují do jisté míry považovat některé bludné halucinacní stavy bytostně ohroženého člověka nejen za sebezáchovné, ale i za autonomně kreativní. Sny, představy a myšlenky, motivované touhami i strachy, zrají v bizarní kontaminace nebo kólaže, v reálné snové drama, v němž je myšlení nemocného vhodné a „logické“ a kde najednou věci nepohopitelné a zbažené smyslu začínají mít svůj nový vlastní zvláštní význam. Bylo by však zřejmé nesprávné hovořit o „smíření“ imaginárního a reálného světa, k němuž nedochází ani u nepychotického tvůrce. Tvořivá aktivita obou představuje různé varianty objevování, přetváření nebo tvoření nové reality, která není, jak řekl E. Kretschmer, „nereálná, ale jen jinak reálná“. Ne-

mocný sám není většinou pánem nad svými prožitky ani nad svým dílem. Jeho prostřednictvím však máme možnost nahlédnout do prvotní fáze „inspirace“, v níž převážují neuvědomělé prostředky ztvárnění prožitkového materiálu, kde chybí záměrné, racionální zpracování nebo experimentování. Pokud pacient tvoří, je to nutno považovat za vysoce pozitivní pokus o zachování vlastní identity i identity světa, který se ve stavech extrémní senzibility rozpadá ve fluidní nebo snově torzovitý „prvotní materiál“ či odlišitěnou prázdnotu. Pacient, který není „dirigentem“ svého díla a svých prožitků, potřebuje zejména v této incipientní fázi nezbytně pomocnou ruku v „tvorování“ - opěrný bod, osu, kolem níž může jeho tvůrčí činnost krystalizovat. Tímto opěrným bodem v bludišti plném příznaků, úzasy nebo ohrožení je bezpodmínečně přijetí ze strany terapeuta. Toto přijetí působí leckdy takřka „záračně“: dochází náhle k odlihu obrovské úzkosti a nejistoty, mizí pocit naprostého sociálního vykořenění. Schizofrenik si v tomto „sblížení“ uvědomuje, že jeho existence není pro druhého nesmyslná a nesrozumitelná. A na tuto prvojistotu, na toto „setkání“ v pacientově snově krajně může teprve navázat složitá terapeutická práce, pomoc v novém formování, objevování pacientova „autotypu“ i jeho života.

Schizofrenní tvorbu lze právem považovat za nezáměrný, ale citlivý seismograf životního ladění člověka, který v sobě nese úzkost z monstrosního zvrácení a atrofie humanitních vztahů a vzpouru proti emocionálnímu moru v etapě přetechizovaného, přeracionalizovaného světa. Se svým antinaturalistickým, extrémně senzitivním vnitřním viděním a jasně zřivým vnímáním vnějšíku byla tato minoritní skupina takřka vždy neprávem odsouzena na okraj společnosti a ohrožována „jistotami“ konvenčního a převážně konzumního průměru, nesnášenlivého ke všemu, co se mu vymyká. V technokratické společnosti, která preferuje pružné konformní jedince, se v podstatě schizofrenici nemohou „uzdravit“. Většina těchto jedinců vůbec nerozumí utilitarismu praktických lidí, nemá smysl pro konvenční realitu a tím spíše ne pro ekonomické záležitosti. Materiální zisk, boj o prestiž i kumulace spotřebních statků nemá pro ně žádnou atraktivitu. Žádat od nich adaptaci k těmto společenským „normám“ je v hluboké kolizi s podstatou jejich osobnosti a vede naopak k prohloubení jejich psychické izolace. Schizofrenici jsou velmi citliví k projevům formalismu, frázím a ohrožení životního smyslu. Lidská samota je ústředním problémem ne-li všech, tedy většiny z nich. Jsou velmi často tvrdosrdjšími a originálnějšími rozbičejí samozjevnosti a zároveň udržovateli hodnot, které pro tzv. normálního konzumního člověka již nemají smysl. Přes svou křehkost odolávají obrovské mysli uniformního vkusu, který činí život ostatních tak pohodlný a snadný. Nepotřebují ani nemohou konzumovat množství prefabrikovaných myšlenek a prožitků, povyrazení nebo „hotového štěstí“ nabízených kulturně zábavním průmyslem. Vyjdeme-li vstříc jejich potřebě „setkání“ a nahlédneme-li do světa plného příznaků a ohrožení, můžeme nejen radikálně napomoci k obratu v jejich prožívání, ale dostane se nám i možnosti poznat neobyčejnou schopnost člověka snášet a spontánně ztvárnit utrpení a dát mu dokonce formu uměleckého díla.

Doc. PhDr. Eva Syřištová, CSc., se dlouhodobě věnuje výzkumu schizofrenních psychóz. K tomuto tématu se vztahuje také její bohatá přednášková a publikační činnost.

Nahoře - J. P.: Strach

V. N.: Autotyp - setkání (autor není totožný se známým literárním kritikem)